

Կ Ե Ն Ս Ա. Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ք

ՏԱՐԻՈՅՍ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼՔ

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՅԵԱՆ

Իր կեղծանուններն են Գրասեր Ատոմ, Դուրանիա, Մեյանիա, Թեանիս, Մանայ, Հուր-Հայրան, Ճին Յակոբ, Մշակ, Շարժեանց, և ուրիշներ: Ասոնց տակ պահուելու ողորդ նոյնչափ տեսակ գոյներ ալ ունեցած է, առանց չափազանցութեան: Ուրեմն իր մէկ տարին չորս եղանակ չունի, իրեն համար ամէն բոլորէ նոր ու տարբեր եղանակ մ'է: Իր մտաւոր հիւանդութեան տխուր հետեանքով, միշտ ինքնաստեղծ տգործութեամբ ապրեցաւ իր ասպարէզէն. ամէն գործոց վրայ ալ

լոցմէ արհամարհանք մը նկատեց, ու միշտ հակասութեանց մէջ ապրելով՝ փրցուց վերջապէս իր կենաց թելը: Անշուշտ իր այս ձեռնարկին փութացած պիտի ըլլայ անգամ մ'ալ զգալու կամ կրկնելու՝ թէ՛ «մահն այնքան ինձ քաղցր է յաւիտ»։ Սակայն Հայ գրականութեան համար կարեւոր թիւ մ'էր պակասածը. անոր եղերական գործէն՝ ազգը տուժեց, քանի որ դժբախտ Եղիան գրագէտի և իմաստասէրի համարաւ ունէր իր ամէն տարօրինակութիւններով հանդերձ: Անոր կեանքը շատ աւելի պիտի օգտէր՝ եթէ թատերական կերպարանքներ տուող հիւանդութիւնը չունենար:

Ծնած է Խասգիւղ 1851ին, Ռ. Պէրպէրեանի հայրենիքը: Կ'ըսուի թէ իր հայրը՝ Կարապետ Տէմիրճիպաշեան Պատմայի նկար պատրաստելու մէջ առաջինն եղած է ի Պոլիս, ու վարպետ՝ եպիսկոպոսական խոյրերու, վականներու, եմիփորոններու ձեւագրութեանց մէջ: Եղիան կը դաստիարակուի Նախ տեղւոյն Ս. Ներսիսեան վարժարանին մէջ, և հոնկից կը սկսի ցոյց տալ ապագայ բեղուն գործունէութիւն մը: Զայն աւարտելէ վերջ՝ կ'աշակերտի Շահնազարեան վարժարանին: Հոս իր ջանքերը կը կեդրոնացնէ միայն հայ և օտար լեզուագիտութեան, գրականութեան և քաղաքական տնտեսութեան վրայ, որոնց մասնաւոր բերում մ'ունէր: Հագիւ թէ այս վարժարանն ալ կ'աւարտէ, իր մերձաւոր ազգականները ետեւէ կ'ըլլան և կը համոզեն զինքը Հանրօգուտ շինութեանց

նախարարութեան դիւանին մէջ դնելու, որ լաւ գիտէր գաղղերէնէն զատ տաճկերէն լեզուն: Հոն դնելէ վերջ այլևս այդ պաշտօնէն հեռացնելը դժուար էր, քանի որ իր ծնողքը չ'անոր մեծերուն գնահատութիւնը կը լսէր, որով անտարակոյս տեղիք պիտի չտային՝ եթէ եղիա ուրիշ նոր առաջարկ մ'ընէր: Բայց կարելի էր դիմադրել անոր արծարծ բաղձանքին. մասամբ մ'իւր նպատակին հասած էր ան, երբ 1876ին համոզելով իրենները՝ Մարտիկա կ'երթայ: Երկու տարի ընթացք կը կատարէ հոն առևտրական վարժարանին մէջ, ու միանգամայն գրականութիւնը կը մշակէ: Հոն՝ ժամանակ մը, կը հրատարակէ նաև «Մօսիթեօր յիթիթի և ֆի-նանսի» անուամբ շաբաթաթերթ մը, մասաւոր գաղղերէնով մը խօսելով գրականութեան և ելևմտական նրկներու վրայ: Այդ առթիւ մասնաւոր Վիկտոր Հիւկոյի գնահատութեան կ'արժանանայ, զոր շատ կը յարգէր ինք: Պոլիս դառնալէն վերջ՝ կը սկսի նախասիրած ճիւղին բուն գործունէութեան շրջանը. ուսուցչութեամբ կը բացուի իր ասպարէզը, միևնոյն ատեն առատ նրկ մատակարարելով ժամանակակից թերթերու և պարբերականներու մէջ, Դժբախտաբար իր գործերը ընդհանրապէս ատենց մէջ ցանցնուած ըլլալով՝ կրնանք յիշել իբր գիրք՝ հետեւեալները միայն:

1°. Շառնազարեանի մը իդճին քննութիւնը. — 2°. Շրջադարձային իմ բաղիս մէջ (1880). — 3°. Թուրք կրթական խնդրոյն վրայ. — 4°. Աղլիկնց դատարարութեան վրայ. (1880). — 5°. Տարեք պատմութեան իմաստասիրութեան (1891). — 6°. Նոր կեանք. — 7°. Գիրքսի բառարան Գաղղերէնէն ի Հայերէն (1888), որուն նոր տպագրութիւնը եղած է 1896ին աւելի մեծադիր և ընդարձակ, գլխաւոր առաջնորդ ունենալով Նորայրի և Նուպարի գաղղ. բառգիրքները: 8°. Փիլիսոփայական բառարան (1879), որ Վոլթէօի ուղղութեամբ գրուած է: Ասոնցմէ դուրս հանած է մի քանի թերթեր. աշխատակցեցաւ Շառնազարեան վարժարանի

տպարանէն լոյս տեսնող «Երկրագունտ» հանդէսին, զոր յետոյ ինքն ստանձնեց. ասով դաստիարակութեան վրայ ճառեր և գեղեցիկ յօդուածներ կ'ընծայէր ազգին: Բաց ի «Երկրագունտ»էն՝ սկսաւ խմբագրել «Տեսնա» հանդէսը, թէեւ շատ չտեսնէ: Հանդէս մ'ալ ունի «Գար» անուամբ, ուսկից թիւ մը միայն ելած է: Իր «Գրական և իմաստասիրական շարժում»ը՝ կըրնանք իր մտքին օղանն համարել:

Տէմիրճիպաշեան իր ասպարէզին մէջ ամէն զբաղման իր շօշափած է: Շատերը զինքն համաշխարհային միտք մը կը համարին, բայց ան դիւրաւ չտարրալուծուիր: Մանրամասն դատողութիւն մ'ընելու և իր ոգւոյն ուզ և ծուծը բացատրելու համար՝ անոր ամէն մէկ գրուածքը մեծ ուշադրութեամբ պէտք է աչքէ անցնել: Մասամբ մը ներկայացնենք հոս իր ոճը՝ նկատելով զինքն իբր իմաստասէր, գրագէտ և ուսուցիչ:

Իբր իմաստասէր՝ ոչ մէկ դպրոցի չաշակերտիր. հաստատուն սկզբունք մը չունի. ունի գիտութիւնը, բայց ինքն իր անձին տէրը չէ. մէյ մը սկսաւ սեւեռիլ բանի մը, ալ ինքն հոն յառած է միշտ: Այս մտազբաղումն է որ ըսել կու տայ իրեն. «սեւեռալ միտքս, սեւեռած է Անձանօթին»։ Գալով իր հոգեկան վիճակին՝ ոչ մի կրօնքի չպատկանիր, ոչ մի տեղ հաստատուն հիմ չունենալով: Ներվանայի փարած այս անձը՝ մազձոտ տողերով կը ներկայացնէ շարունակ պոետոյականութեան սկզբունքներն ու հնդիկ իմաստասիրութիւնը: Իր սկզբունքներուն սահմանն արդէն տուած պիտի ըլլանք՝ եթէ ըսենք իրեն համար՝ խորհրդապաշտ, բռնապաշտ, բազմաստուածեան, բանապաշտ և աստուածապաշտ: Իմաստասիրութեան աւելի ևս փարած է՝ իր մօր մահուան առթած մազձոտութեամբ և առանձնութեանը պատճառաւ: Զբաղելու նրկ՝ ալ իր անձն և իր շուրջի առարկաներն ունէր, որոնց ժամեր իսկ շնորհելու ունակութիւնն ունեցաւ: Յիշենք, կաթիլ մը շուրջ անոր ամբողջ ուշադրութիւնը կը գրաւէր երկար

ատեն. Ինքն իսկ կը վկայէ ըսելով, «մը-տածմանցս շղթայն յանգզայս կ'երկարի»։ Անծանօթը գտնելու տենչը միշտ ունեցաւ իր սեւեռումը այս կամ այն իրին չէր միայն, այլ ամէնուն հաւասարապէս։ «Հոգիս ու միտքս յաւիտեան յառած են առ Աստուած» ըսողը՝ ըսաւ նաև, «Սիրտս մըկըրտուած է Պուտտայի ե Յիսուսի արեան մէջ»։ և այլն։

Գրագէտի համբաւն ի մանկութենէ ըստացաւ։ Շատ բաներ արտադրեց, շատ յօդուածներ և քերթուածներ յօրինեց, բայց անոնք լրագրական դաշտին մէջ ցանուեցան։ Իր հայերէն լեզուն ընդ միշտ հաստատուն երևոյթ մը չէ ունեցած։ Անոր աշխարհարարը՝ մաքուր, կոկիկ ու դասական բառերէն սկսեալ մինչև յետին ռամկականն ալ կը պարունակէ։ Թողունք իր նորահիւս բառերը, որոնցմէ շատերը զփուլարանչիւն և խորթ են։ Այդ նոր բառերը կը զանուիս առանձինն իր Գաղղ-Հայ բաղբերին մէջ։ Պէտք է ըսել թէ Եղիան յաւակնութիւն մ'ունէր՝ բառ շինելու յարմարութիւն մը վերագրելով անձին, բայց համեստութենէ ալ բոլորովին խոյս չուտաւ, տեսէք ինչ կ'ըսէ. «Ներողամտութեան տեղ լուրջ ցնահատութիւն կը պահանջեմ այս մասին»։ Այժմ իր բառերէն ներմուծուածներ կան ռամկական բարբառին մէջ։ Սակայն թողով իր աշխարհարարի զանազան լեզուն՝ ուրոյն ոճի ընդհանուր սկզբունք մ'ունէր. իրեն համար ընտրելի էր այն աշխարհաբարը,

«Որ տրամաբանական կանոնների վրայ հիմնուած, և որ ամենէն աւելի զիւրոսոյց լինելի անհամեմատ առաւելութիւն ունի»։

Աւղէն իր ժամանակակիցներուն մէջ ինքն է որ իր սեպական տեսութեամբը՝ ամենէն աւելի քերականական կանոններով ալ գործածած լեզու մ'ունի, որ ամենամաքուր և երաժշտական է։

Գրարար լեզուն ալ իրմէ շատ մեծաբուեցաւ, այնպէս որ ատենօք նոյն իսկ իր աշխարհարարը — ինչպէս ակնարկե-

ցինք — գրարարի մօտեցուցած է ոճերով և բառերով։ Երբ հարկն ստիպեր է զինք՝ նոյն իսկ գոչած է գրարարի հակառակորդ ներուն,

«Կ'առաջարկեմ ո՛չ գրաբարի բարձունք, այլ նորա բարձրացում իւր արժանաւոր կարգի. բառնալ զայն, այո՛, հախակրթարանէ և բարձրացնել զայն Ուսումնարանի»։

Եղիա արձակի և ոտանաւորի մէջ հաւասար փայլ չունի։ Արձակագիր Եղիան աւելի յարգի և ախորժաւուր է իր գողտրիկ, անոյշ և գեղեցիկ դարձուածներով և նկարագրութեամբ՝ քան տաղաչափ Եղիան։ Հոս շատ աւելի խրթին տողերու կը հանդիպի ընթերցողը, անհասկնալի՝ և մերթ ընդ մերթ անյաջող՝ ոտանաւորի ներդաշնակութեան մէջ։ Այդ խոչընդոտներէն մին միայն դնենք հոս, որուն ներկայիս հանդիպեցանք։

Ահա... կին մը վըրհի խորէն վեր նայէր,
Նետուեցաւ գիրկն, նոյն ինքն մայրն էր, ո՞հ
Մահն էր։

Մինչդեռ արձակի մէջ ազատ ըլլալով բռնագրօսութիւններէ և տաղաչափական օրէնքներէ՝ գիտցած է գեղարուեստական հմայք մը դնել. իբր օրինակ յիշենք իր «Մեր Պոսփորը», որ կրկին ու կրկին հրատարակուած է պոլսահայ թերթերուն մէջ՝ անոր ինքնուրոյն գեղեցկութեան և զգայուն իմաստներուն համար։

Ողբացեալ Գրագէտը Կեղը. վարժարանին մէջ ալ զբաղած է ուսուցչութեամբ։ Հոն կը դասախօսէր Գրականութիւն և գրականութեան պատմութիւն, Հնդիկ գրականութենէն սկսեալ. իմաստասիրութիւն և իմաստասիրութեան պատմութիւն, դարձեալ հնդկականէն սկսեալ, և Գեղեցկագիտութիւն. բայց մասնաւորապէս իմաստասիրութիւն և Գրականութիւն։ Ահա թէ ինչ ոճով և սկզբունքով կը դասախօսէր աշակերտներուն.

«Գեղեցկին գիտութեան մէջ — կ'ըսէ ան — տեղեկի գեղեցկագիտութիւնն ալ կ'ուսուցանեմ. գրականութեան դասերու մէջ գրական ճաշակին

վերջին կերպարանափոխութեանց վրայ ալ զազափար կու տամ բարձրագոյն կարգի ուսանողաց, որոնք արդէն հասուն մտաց ու հզօր կամաց տէր գաւառացի պատանիներ են՝ ծանօթութեանց ծարաւի. իսկ իմաստասիրութեան գալով, իմաստասիրական բոլոր վարդապետութիւններն ալ կը ներկայացնեն իրենց, թող դատեն և ընտրեն»։

Ճիշտ է որ եթէ մտային հիւանդութիւնը չունենար Տէմիրճիպաշեան. գրական ասպարէզին վրայ առանձին ընդուն հատորներ պիտի արտադրէր. մասամբ մը գոնէ այդ հիւանդութեան հետեան ճով՝ հոգեկան սկզբունքներն ալ խանգարուեցան և յանդուգն գաղափարներ արտայայտեց։ Իր գործունէութեան աստղը փայլեցաւ 1870 ի ժամանակները, Բնթերցման կարեւորութիւնը և օգտակարութիւնը գիտաւրով, և զայն միայն ճանչնալով իբր ճշմարիտ բարեկամ՝ շատ ժամեր նուիրեց անոր, իսկ լրագրական յօդուածներու ընթերցման մասին կ'ըսէ.

«Մեր պարբերական հրատարակութեանց մէջ գանց կ'ընեն թարգմանութիւններն քիչանոքապէս և թարգմանօրէն իմբարկութիւններն առհասարակ, անոր փոխարէն՝ մերթ երկու, երեք անգամ իսկ կը վերծանեն ինքնատիպ արտադրութիւններն»։

Գծարխտարար այս գործունեայ շրջանը իր կենաց ընթացքին հետ զուգընթաց չեղաւ. 1890 ի միոյցները Զուիցերիա և վեննա գնաց իր հիւանդութիւնը դարմանելու, հոնկէ դառնալէ վերջ կորսնցուցած էր այլևս նախնի գրական երանգն և աշխոյժը, և սկսաւ ուսուցչութենէ և այլ գործերէ բոլորովին քաշուիլ. հազիւ երբէք կը գրէր. «Հիմայ թիչ կը կարդամ — կ'ըսէր — որովհետեւ... յոռետես եմ, յոռետես եղայ»։ Խեղճ գրագէտը խաղալի մ'էր այլևս ջղայնութեան ձեռքը. բոլորովին մտազբաղ, մէնացած, կեանքէ և մարդկութենէ զզուած էր, ու թիչ կ'ուտէր. 1901 ին երբ Հիւանդանոցն էր՝ օրական սնունդը միայն զգալ մը վարդի աւնոյշ և գաւաթ մը ջուր էր, մինչ անդին՝ մասնաւոր պատրաստուած կերակուրները՝ անօթներուն մէջ կը քնային։ Ոչնչամ մը

մտային հիւանդութիւնը հետեւեալ այլափոխ ու զարմանալի երեւոյթը տուեր է անոր անձին, 1891 ին Զատիկ առաւօտ մը, մինչ սրբազան արարողութիւնը կը կատարուին Գատրգիւղի եկեղեցւոյն մէջ, Եղիա դրան առջեւ մուրացիկներու և թըշուառներու խումբին հետ՝ անոնց պէս ուղորմութիւն կը մուրայ. Գրագէտը՝ բոլորովին կերպարանափոխ՝ իր մերձաւորեն ըլլալ և ծանօթներուն դիմաց զարմանքի ու կարեկցութեան առարկայ կ'ըլլայ, և այսպէս՝ եթէ «Ումէն մարդ բարեկենդանին կը ծպտի, ... Եղիա՝ Զատիկին», ինչպէս Յ. Ալիփիար ըսած է։ Նոյն 1901 ին կ'արգիւտի իրեն գրականութեան վրայ աշխատիլ, թէ և ան ինքն իր բերման կը նայէր. կ'ըսուի թէ իր մէկ ձախորդ ժամուն ոտանաւորներու տետրակ մը կտոր կտոր ըրած է, որոնք բնաւ լոյս չեն տեսած։

Ինչ ալ ըլլայ, վաղանցուկ կորուստ մը չէ, զոր Եղիա իրմով պատճառեց ազգին, Հանրաժանօթ գրագէտ մ'էր՝ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ և անկէ անդին ալ։ Վախճան տարիներ բոլորեց իր կենաց շուրջը, բայց դարեր տեղը շարժում մ'ունեցաւ, զլիաւորապէս լրագրութեան մէջ, ինչպէս նոյնչափ յուզում և յեղափոխութիւն՝ իր արտին և հոգւոյն խորերը։ Տարւոյս Յուլիս վեցն է իր եղբրական մահուան օրը։*

Հ. Վ. ՏԱՅԵԱՆ

* Տես նաև «Մասիս» 1892. — «Բանբեր» 1903. — «Արեւիկ. Մատուլ» 1902. 908. — «Արեւիք» Թիւ 6742. — «Բիւզանդիոն» Թիւ 3582. 83. 86. — «Մանգուսէ» Թիւ 2169. 171. — «Սուրհանդակ» Թիւ 83. 85. — և այլն։